

ԳՐԱԿԱՆ

ՍՓԻՒՌՔԱՆՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.

(ԿՐՈՆՔ — ԱՐՈՒԵՍ — ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ)

Նոստ է խօսուած ու գրուած Սփիւռքահայ գրականութեան մասին: Հոս մեր նպատակը չէ անգամ մը ևս վերլուծման ենթարկել Հայ Սփիւռքի մէջ վերջին մօտ կէս դարու ընթացքին իրագործուած գրական վտասակը. բան մը՝ որ գուրս կը մնայ մեր կարողութեան սահմաններէն և որ կատարուած է ա՛յնքան սպառիչ կերպով՝ մէկէ աւելի տաղանգաւոր գրագէտներու կողմէ: Այլ անգործառնալ այդ գրականութեան տարուէ տարի կրած արժեքներուն, նուաղումին առիթ առաջ հարցերուն, փորձելով միաժամանակ հասարակաց եզր մը գտնել մեր և ուրիշ ժողովուրդներու նոյն այս շրջանի գրականութիւններուն ալ անշքացումին, ճապարակումին, գոհակացումին միջև:

Այդ ընկիւէ առաջ, հարկ է համապարփակ ձևով պարզել այն ազդեցութիւնը որ գոյւթիւն է ունեցած միշտ և ունի ընդմէջ արուեստին և կրօնքին: Ու միւս կողմէն, այս երկուքին հասարակաց տարրերը հակադրել կեանքի այն միւս, երբորդ մեծ զօրութեան՝ որ կը կոչուի վիսուալ: Այդ հարցերու շօշափումէն յառաջ գալիք լոյսին տակ յատկ և դիւրամբունիլի պիտի դառնայ ի. դարու առաջին քառորդէն սուրին գրական մարզի մէջ երկուսն ևս նահանջը, առաւել կամ նուազ չափերով բոլոր ժողովուրդներուն ալ մօտ:

Ոչ ոքի գաղտնիք է թէ վերջին կէս դարու ընթացքին գիտութիւնը հսկայաքայլ յառաջդիմութիւն մը արձանագրեց: Այդ մարզին մէջ կատարուած շտմեցումն ու շտեմարկներուն իրեն արդիւնք՝ նիւթը, մետաղը, մեքենան դարձան նոր սերունդին առաւելագոյն ուշադրութեան առարկան, երկրորդական, երրորդական կարգի իջեցնելով կրօնական, բարոյական և

մշակութային արժէքներ(*): Մարդուն հոնապազ նորութիւններ որոնող և տիեզերքի թաքսուն խորհուրդները քողագերծելու հետամուտ միտքը ամբողջութեամբ կլանուեցաւ գիտութեամբ, որ մարդկային կեանքը աւելի հեշտ ու երջանիկ ընծայելու իր նպատակը բնական է որ իրեն յարէր մտածումները բաւարին: Ասոր ի հետեւնք, իմացական հետաքրքրութիւնները նուազեցան, նահանջեցին, իրենց անզը գիջելով գիտական աշխարհի պէսպիսուն ու զարմանալի նորութիւններուն:

Միւս կողմէ, անկրօն վարդապետութեանց ծառայումն ու տիրապետումը կարգ մը երկիրներու մէջ, կրօնական ուսման վտարումը այդ և ուրիշ երկիրներու դպրոցական դաստիարակներէն, կարգ մը կրօնաւորներու կողմէ հաւաքործումը իրենց սրբազան դիրքերուն՝ ի խնդիր ճշմարիտ հաշիւներու, և այդու՝ եկեղեցական տալիճանի վսեմութիւնն ու սրբութիւնը այլապէսնու կանչուած անոնց արարքները ի վերջոյ անխուսափելիօրէն պիտի ծնունդ տային անհաւատ ու անտեսիլ սերունդի մը որ եթէ չուրանար իր հայրերուն Աստուծոյ, դէթ իրեն առաւել պիտի արժեւորէր կրօնքի ծագման ու զարգացման հետ կապ ունեցող հարցերն ու երեսփոխները:

Ու դնենք հարցը: Ներկայ դարը, ու մահաւանդ Հայ Սփիւռքը, ի վիճակի՞ է ծնունդ տալու և սնուցանելու մեծ ու իրաւ գրագէտ մը: (Հարցը թող չթուի տարօրինակ. վասնզի եթէ բանաւոր է ընդունիլ թէ ներկայ դարը, հոն տիրող հոգեբանական և ընկերային պայմաններուն բերումով, չէ կարող սուրբ մը տալ աշխարհին, անհեթեթ չէ հաստատումը թէ ան կրնայ ի վիճակի չըլլալ տալու նաեւ վտանգալիս արժէքով գրագէտ մը

(*) Գիտութեան այս բացասական երեւոյթներէն մէկն է, որ երբեք անոր և կրօնքին միջև եթէ ոչ համագործակցութեան գէթ խաղաղ համակեցութեան հաւասար փութումն: Անոնց՝ իրեն իրերամերձ ու իրերամարտ խփումները, դարաւոր ու ազիտաւոր պայքարի մեղմացումն պայծառ հեռանկարին հանդէպ քաջարձակ յանձնարարութեան:

կամ մշակութային գործիչ մը, մասնաւորապէս երբ հետազոտողներով բացատրենք թէ որքան կարճ է կամուրջը ընդմէջ արուեստներուն եւ կրօնքին):

Այս հարցումին պատասխանելէ առաջ, հարկ է սեռամիտութիւն հազար ու բարոյական սթիւսիսներ եւ գիտութեան դիրքն ու իրար դէմ պարզած կեցեալներ վերջին տասնամեակներուն: Յայտաւ թէ ո՛րքանո՞ւնով տնտեսք կրնան օժանդակ ըլլալ իրարու եւ ուրկէ՞ է որ կը բացուի խորամտոր տնտեսք միջեւ:

Արուեստը, ըստած է յաճախ, սերտօրէն կապ ունի մեր հագին, մեր «ներքին եռ»ին հետ: Մեր հագինները յաճախ ծաւալը աւնեցած են տնտես, ճիշդ ինչպէս աւնեցած են ծաւալը հագնար իրազեկութիւններուն, կրօնական ներշնչումներուն, ու վերջապէս տնտեսք ակնայրբար կողմ Աստուծոյ: Նախամարդն իսկ, աիւղերքի Արարիչը (որուն զոյգութեան կը հաւատար թէ, բայց որուն ո՞վ եւ ուրան՞ղ ըլլալը չէր կրնար սրտել) պաշտելու տնտեսքի փափաքին քովն ի վեր աւնեցած է սէրը արուեստին, պաշտամունքի չափ հօգօր, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ սէրը գեղեցիկին, սէրը ներդաշնակութեան ու կոտորելութեան: Ու աւելին: Արուեստի հօգօրաբայն արտայայտութիւններէն մին կողմ կրգով փարձած է օրհնարանի իր դաւանած Արարիչը: Գաւթի մարգարէի օրով, իսրայէլացիք ոչ միայն հագնար կրգիւրով՝ ալիւ պարկիւրով դիմաւորեցին գերութենէ վերադարձող Ուստին ճաղանակը: ԶԱստուած պաշտելու համար յօրինուած արուեստի իրազարծումներուն մէջ կը ցուանայ կրօնագրած սգին նոյն այդ ժողովուրդներուն, զանոնք կրկնող սերունդներուն:

Եթէ ազօթքը մեղ կը վերացնէ ու կը մօտեցնէ Գերագոյն էակին, արուեստին մագական սթիւսիսն ունի յատկութիւնը մեղ վերացնելու կրկնաբար շատրնութիւններէն ու փախադրելու ներքին վայելքի այնպիսի միջոցարարի մը մէջ՝ ուր մեր շուրջի հասարակ իրերն ու ամէն կարգի ճղճիմութիւնները կ'ալլափոխուին ու մենք կ'ուսնենանք նախաճաշակը տնտեսական: Այնքան տարբեր՝ աշխար-

հին տուած ու նիւթով միայն պայմանաւոր այն միւս վայելքէն, հեշտախաւար հաճոյքէն՝ որ ժամանակաւոր է, վաղանցակ ու մահաւանդ անկասար: Զուր տեղը չէ որ բանաստեղծութիւնը «բաւարար մագութիւնը» տնտեսուած է Անգլիացիներէն: Սակայն մեծ ու ազնիւ հագիններուն միայն արուած է հաղորդակից դաւանալ այդ վայելքին, այդ ճշմարիտ կրօնութեան:

Եթէ իրաւ արուեստը կոչումն ունի նաեւ ազնուացնելու մեր հագինները, արուեստագէտը ո՛րքան աւելի ազնուական նկարագրի տէր մէկը ըլլալու է, որպէսզի ի՛ր իսկ հագինէն բղխած եւ թանձրացեալ կերպարանքով յայտնուող արուեստի գործ մը յաջողի իր այդ վսեմ առաքելութեանը մէջ: Ընդ ինչպէս Աստուծոյ խօսքիւն մէջ ծրարուած տնտես ճշմարտութիւնները գանդուածներուն փախանցելու կոչում քարգիշը սրբա՞ն տմար կոտած պէտք է ըլլայ այդ սկզբունքներուն, իր խօսքը ընծայելու համար աւելի ապաւորիչ և օգտակար:

Արուեստագէտը այն տնտես է որ, ճրճմարիտ ազօթաւորին նման, կ'ուսնենայ վերացումի վիճացումի (sublimation), ներշնչումի պահեր, մատարանշարժի (extase), մատարանշարժութեան փիճակներ, որոնց սակայն իր մօքին հետ ու տնկ տալ իր սրտին ալ մասնակցութիւնը պէտք է ըլլայ էական ու գերակշիւ, պահեր՝ ուր մարդ ինքզինք կարուած կը գգայ աշխարհէն ու զայն ալլող հաղորդ մէկ խեղճութիւններէն, զսեղակութիւններէն, ճղճիմութիւններէն, բացաւելու համար կրկնային իսկութիւններուն ու տնտեսքէ ճաղագայթող տնտեսաւ ու տնտեսման կրօնութեան, յաճախ տնտեսակի ու յարմար բաղճացում կ'աւարելուրեան:

Ըստած է թէ չարեր կողմ չունին: Ուստալ պիտի չըլլար այս տնտեսումը ընդարձակել, զայն պատճառեցնելու համար նաեւ միւս բոլոր արուեստներուն: Զարեքը չունին արուեստի վայելքումին հաղորդ ու ստեղծագործելու տաակ հագին: Անտեսք հագինները, ծանրացած բաղճապիտի մեղքերով, նայիլ գիտեն աշխարհին միայն: Զարը կրկնային, տնտեսահաճ կիր-

քերու գոհացումին մէջ կը փնտռէ լոկ վայելքը իր անտեսիլ ու անհորիզոն հոգիին: Անոր խորթ կը մնան ներշնչումի, վերացումի, հոգիացումի պահերը, որոնք գերագոյն իսկութիւնը կը կազմեն կեանքին: Չարերը քանդել ու եղծանել գիտեն միայն: Շինելը, արտադրելը, ստեղծագործելը յատուկ են մեծ, բարի ու գոհաբերող հոգիներուն, որոնք սերիշ բաներ չեն, բայց եթէ Աստուծոյ՝ Գերագոյն Բարիին գործակիցներն ու կամակատարները այս մոլորակին վրայ: Չարերը կ'ախորժին բռնութիւնէ, բրաւթիւնէ, պողպատեայ սլոէն, ինչ որ ժխտումն իսկ է արուեստին, որ նուրբին, ազնիւին, գեղեցիկին ճաշակով է պայմանաւոր: Մեծ ու լուսաւոր հոգիներն են միայն որոնք կրնան ըլլալ սուրբ մը, վսեմ գաղափարի մը պաշտպանութեան ի խնդիր մահաւան դէմ՝ խիզախութեամբ պատրաստ հերոս մը, բարձրաթռիչ արուեստագէտ մը:

Ահա թէ ինչու սուրբը, հերոսը, արուեստագէտը մէկ շարքի վրայ կու գան իբրեւ ժողովուրդներու հոգեկան նկարագիրը կերպագրող, անսոց ստիւն՝ տեսանողի հոգիով, սեղիղ ու լուսաւոր ճամբան գծող, ցեղային գոյատեման գաղանիքը յաւանդ անհոտներ: Զուր տեղը չէ որ Բրիտանական մեծագոր կայսրութեան գահակալներէն մին կը յօժարէր հորուստ ու հակայտաւալ Հնդկաստանը ձեռքէ հանել քան արուեստագէտ Շէյքսպիրը: Տարբեր է պարագան քաղաքագէտին, չոր գիտունին, թուիչքէ դուրկ ու անհոգի ողորմիկին: Վասնզի իր հոգիին դանիւրը արտաքին աշխարհին դէմ ամբօրէն կ'պայծաւ տոռով՝ հոգեկան աշխարհէն եկող ամէն ձայնի մուտքը իր ներաշխարհէն ներս արգիլող անհոտն իսկ կրնայ մեծահամբաւ գիտուն մը կամ ճարտիկ քաղաքագէտ-դիւանագէտ մը դառնալ, բայց երբեք սուրբ մը կամ իրաւ արուեստագէտ մը:

Ահա այս իսկ պատճառաւ է որ եթէ սեղեք մարդերը բաժնիլ դասակարգերու՝ համաձայն իրենց մտաւոր գարգացման ու կարողութիւններուն, միայն սուրբերն ու արուեստագէտներն են զորս պիտի դրժարանանք գնել իրենց արժանի տեղը: Վասնզի սուրբը կամ արուեստագէտը, ըլ-

լայ ան տարրական կրթութենէ հազիւ անցած և կամ բարձրագոյն ստեղծարարներէ վկայուած, երկու պարագային ալ կրնայ հասնիլ բաղձացուած ու ստալագործած կատարելութեան: Զենք սերանար անշուշտ ուսման ու ընդհանուր կրթութեան դերը արուեստագէտի մը կեանքին մէջ, զինք գերագոյն նուաճումներու մղող յաճախ, երբ կայ սակայն անոր ետին գործող, անոր հետ գործակցող զգացումներու աւազանը եղող հոգին: Բայց կ'սեղեք մատնանշելայն իրողութիւնը թէ բաղձարթիւ են պատմութեան մէջ արուեստի բարձրագոյն կատարները նուաճած մարդեր, Մանկապարտէզի սեղաններէն իսկ ուսման անտառակ նկատուած ու հրաժեշտ տուած զպրոցական կեանքին: Ու ասիկա առուելաբար նկարիչներու քանդակագործներու պարագային: Հ. Ղ. Ալիշան բազմամտաւ ու բարձրագոյն կրթարաններ տեսած մարդ էր, իսկ Օշական նախակրթարան մը աւարտելու բախտն իսկ չէր սննցած: Եւ սակայն անդունդ կայ երկուքին մեղի ձգած գրական վաստակին միջեւ: Արուեստագէտը ինչպէս սուրբը վեր են ու դուրս բոլոր դասակարգերէն, մարդերը իրենց մտային կարողութիւններուն համաձայն արժեւորելու մէջ միայն իրենց իմաստը գտնող:

Եթէ կրօնքը կը դիմէ մեր հոգիներուն՝ գանձաք Տիրոջմէ իրենց սոսմանաւած գերագոյն երանութեան տալանք-դիւս, գիտութիւնը կը դիմէ նիւթին՝ մեր ֆիզիքը կարելի եղածին չափ երկարօրէն կենդանի ու տաղժ պահելու ու մեր մարմնաւոր կարիքներն ու բաղձանքները գոհացնելու ու տոռով՝ տատար կեանքը աւելի հեշտ ընծայելու. արուեստը սակայն իր ստեղծագործութեան հիմնատարը նիւթէն տանելով հանդերձ կու գայ իրօսիլ մեր զգացումներուն ճամբով՝ մեր հոգիներուն, իր կաշուներէն զլիսաւորը ըլլալով անսոց վերացումն ու ազնուացումը: Ուրեմն կրօնքը, իր նպատակի իրադարձման ճամբուն վրայ, իր յառաջխաղացքը կ'ընէ Հոգիէն՝ հոգի, գիտութիւնը՝ նիւթէն՝ նիւթ, իսկ արուեստը՝ նիւթէն հոգի(*):

(*) Խօսիլ օգտագուցւումն իմաստն՝ զորս է այս աշխատութեան ծիրէն, մանաւանդ երբ

Գորշ՝ և յաճախ անհրապաճը նիւթը աշխակերպելու, զեղադարձելու, հագեղիւնացնելու վսեմ բայց զմեւարին առաքելութիւնը ունի արուեստագէտը:

Արուեստը առկաւին մարդուս զգացական աշխարհին հետ աւելնաւած իրողութիւն մը ըլլալուն, մենք մեր սիրտը — զգացումներու կեդրոնը — ալիկածող դէպքերն է որ կ'արձանագրենք մեր արուեստի գործերուն մէջ: Անոնք յաճախ հայելիացումն են մեր ներաշխարհին: Միւս կողմէ՝ ազօթքը — զերազոյն արտայայտութիւնը հոգեւոր կեանքին — անտարակոյս որ կապ պիտի ունենար առաւելարար մեր հոգեկան վիճակին ու մեր զգացումներուն հետ: Մեր հոգիները ալիկածող նոյն դէպքերուն է յաճախ որ մենք կ'անդադառնանք մեր ազօթքներուն մէջ: Գիտութիւնը սակայն անկախ ըլլալով մեր զգացումներէն ու իշխողով ամբողջապէս մեր իմացականութեան, մեր մտային կալուածէն ներս, հակադրուած է շարունակ արուեստին ինչպէս կրօնքին:

Ուրիշ երեւոյթ մը, գիտութեան և արուեստին միջև խրամատը խարացնելու կանչուած, այն է թէ մինչ գիտութիւնը ըմբռնելու համար քաւական է մեր վիճիւր գործածել, արուեստը ըմբռնելու կամ արուեստի գործ մը արտագրելու համար այդ միտքը կու գայ անբուական, ու այդ պարագային մտքին հետ ու անկէ առաջ իսկ գործ ունինք մեր զգացումներուն ու սրտին հետ: «Մեծ մտածումները սրտէն կը ըլլին», կ'ըսէ ժողովրդային առածը: Արուեստի գործի պարագային՝ հարկին տակն են նաեւ մեր ներաշխարհէն եկող անսուտ ձայներուն անտալու: Նոյնն է պարագան կրօնքին՝ որ յատուկ է մեր հոգիին. վասնզի կրօնական ճշմարտութիւնները մտքով ըմբռնուելէ աւելի կը զգացուին, երբ մանաւանդ կարենանք այնպէս մը յարգարել մեր հոգիները լսելու համար ձայնը Աստուծոյ: Ուրիշ խօսքով, գիտութիւնը գործ ունի մեր

մտքին՝ իսկ արուեստը ինչպէս նաեւ կրօնքը՝ առաւելարար մեր սրտին ու զգացումներուն հետ: Զէ կարելի լոկ մեր քանականութեան սլոյմ արուեստագէտ մը դառնալ, մինչդեռ գիւրդին է գիտուն մը ըլլալ անով: Վասնզի արուեստագէտը նիւթական միջոցներով ու ուսումով չէ որ կը կազմուի: Մարդիկ արուեստագէտ կը ծնին, ըսուած է Թէոֆան իրուամբ, ու յետոյ, ուսման ճամբով կը կատարելագործեն իսկ արուեստի իրենց բնատուր հակումներն ու ձիւրքերը: Ի մի խօսք, գիտութիւնը երկնումն է մարդկային մտքին, հօր ու հրաշագործ, հրաշալիք մը իր կարգին, մինչ արուեստը՝ մարդուն սրտին ու զգացումներուն, իմացականութեան բովէն անցած, ու հոն զրուած ու իր վերջնական կազապարը տալով միայն գտած: Գիտական աշխարհի մէջ կատարուած գիւտերը ի՞նչէ մեզ կը հիացնեն ու կը սքանչացնեն, արուեստի գործերը միւս կողմէ կը յուզեն և պէ՛տք է որ յուզեն մեր ներաշխարհը, իր թափանչու շափ անոր ամենանրբին լարերը մինչև:

Ահա թէ ինչու քանատեղծութիւն մը, որուն մէջ մտածումին բովինն է գերակշիռ, զուրկ կը մնայ ջերմութիւնէ ինչպէս հաղորդականութիւնէ, շատ գիւրտ վերածուելու համար քաւակոյտի մը: Զերմ զգացումին, խոր ու անկեղծ ապրումին, հօր ներշնչումին շնորհիւ է որ քերթուած մը կը ստանայ թռիչք և յուզականութիւն, որոնք էտաորբը կը կազմեն ամէն արուեստի գործի:

* *

Լայն բացուած այս փակագիծը քաւարուեստի ու կրօնքի փոխ-յարարերութեանց մասին, ամփոփ դադափար մը կազմելու ու անոր լոյսին տակ ըմբռնելու վերջինին հանդէպ ցոյց տրուած ընդհանուր անտարբերութեան անմիջական հակադեցութիւնը արուեստին վրայ: Նիւթապաշտութեան այս դարուն՝ անխուսափելի էր որ կրօնքին հետ չտուէր նաեւ արուեստը, հոգիին հետ՝ զայն աշխուսցնող ազդակները:

Ներկայ դարը, ուսման և կրթութեան կրած անօրինակ ծաւալումին պատճառով:

այդ օգուտը պիտի ուզենք սահմանափակ սեռանելի աշխարհին, նիւթին համար միայն: Այնքան առատ՝ ազդակները, այդ օգուտները մեզի մատուցանող, ու այնքան ճիշդ անուց բաժինը՝ իրաւ արուեստի գործերուն մէջ: